

Wstęp

Pod pojęciem cyklu życia literatury naukowej kryje się szereg różnorodnych charakterystyk bibliometrycznych (tj. ilościowych) dotyczących z jednej strony samej literatury (publikacji), z drugiej zaś – zjawiska recepcji treści, które w tej literaturze zawarto. Te charakterystyki bibliometryczne przejawiają się przede wszystkim w postaci określonych prawidłowości widocznych w obrębie praktyki cytowania poszczególnych pozycji literaturowych przez członków społeczności naukowej. Zaliczyć tu więc należy nie tylko tempo (szybkość) zachodzenia procesu starzenia się piśmiennictwa cytowanego przez badaczy, lecz także lokalizację punktów jego maksymalnej cytowalności na osi czasu, tempo narastania cytowalności w początkowym okresie życia publikacji (tj. w okresie następującym zaraz po ukazaniu się jej na rynku wydawniczym; okres ten bywa też nazywany okresem dojrzewania publikacji – ang. *maturing phase* – lub okresem dojrzewania siły oddziaływania publikacji), długość trwania (rozpiętość czasową) całego cyklu życiowego i ogólny ilościowy poziom cytowalności. Starzenie się literatury naukowej, jako czynnik ściśle związany z przebiegiem całego jej cyklu życiowego, jest w tym kontekście formalnie definiowane jako spadek liczby cytowań otrzymywanych przez poszczególne publikacje, która na ogół staje się coraz mniejsza wraz ze wzrostem wieku tych publikacji (wzrostem dystansu czasowego pomiędzy opublikowaniem pracy a jej zacytowaniem). Koniec procesu starzenia się następuje wraz z całkowitym zanikiem cytowalności, który może mieć miejsce w różnych punktach na osi czasu – wcześniej bądź później, zależnie m.in. od typu wydawniczego publikacji, jej przedmiotu, typu treści (np. typ metodologiczny, konceptualny, eksperymentalny, obserwacyjny), poziomu merytorycznego (jakościowego), dyscypliny, do której należy, reputacji i afiliacji instytucjonalnej autora (autorów). Takiego losu, określanego czasem metaforycznie mianem śmierci, udaje się uniknąć jedynie nielicznym publikacjom, w przypadku których cytowania nie tylko nie zamierają z biegiem czasu, ale wręcz stają się coraz liczniejsze. Opisane w literaturze typy takich publikacji to chociażby tzw. prace klasyczne o fundamentalnym znaczeniu dla jakiejś dziedziny (ang. *citation*

classics), śpiące królewny (ang. *sleeping beauties*), tj. publikacje niezauważane, ignorowane przez społeczność naukowców przez długi okres czasu, po którym następuje ich nagłe „przebudzenie” (odkrycie), uświadomienie sobie ich naukowej rangi, co skutkuje gwałtownym narastaniem cytowlności. W dalszej kolejności będą to tzw. dokumenty opóźnione (ang. *delayed documents*), niejako wyprzedzające swój czas i stanowiące swego rodzaju mniej skrajną odmianę śpiących królewn. Już na samym wstępie należy nadmienić, że cykle życiowe publikacji oraz zjawisko ich starzenia się powinny być rozpatrywane w perspektywie teoretycznej w kategoriach zachowań naukowców w zakresie cytowań (ang. *citation behaviour*), tzn. powinny one być traktowane jako przejaw czy następstwo podejmowania przez naukowców pewnych decyzji, które mogą mieć (i na ogół rzeczywiście mają) swoje indywidualne motywacje, a także socjologiczne, psychologiczne i merytoryczne (poznawcze, naukowe) uwarunkowania i determinanty. Oznacza to, że kategorie tego rodzaju powinny być brane pod uwagę podczas jakościowych interpretacji identyfikowanych w badaniach bibliometrycznych prawidłowości czysto ilościowych. Jednym z głównych źródeł inspiracji do podjęcia przez autorów pracy nad niniejszą monografią stał się odczuwalny brak kompleksowych opracowań w języku polskim, które omawiają w sposób systematyczny poruszoną tutaj problematykę. Co ważne, w literaturze zagranicznej funkcjonuje ona od niemal stulecia, jest w niej głęboko zakorzeniona i na dobre weszła już do kanonu zagadnień związanych nierozzerwalnie z bibliotekoznawstwem, informatologią i naukoznawstwem.

Podstawowym celem niniejszej pracy jest więc zaprezentowanie i podsumowanie aktualnego stanu badań nad przebiegiem cykli życiowych oraz starzeniem się piśmiennictwa naukowego, wskazanie możliwych perspektywicznych kierunków dalszych badań nad opisanym zjawiskiem, omówienie związków oraz implikacji płynących z badań fenomenu starzenia się dla różnych obszarów działalności praktycznej (głównie w zakresie bibliotekoznawstwa i naukoznawstwa, np. zarządzania kolekcjami bibliotek i racjonalnego kreowania zasad polityki naukowej), a także dostarczenie pewnych wskazań o charakterze pragmatycznym samym naukowcom jako przedstawicielom różnych dyscyplin naukowych. Nie bez znaczenia jest bowiem fakt, że wspomniane perspektywy, związki i implikacje mogą potencjalnie przyczynić się do udoskonalenia strategii i praktyk publikacyjnych stosowanych przez badaczy dzięki zaznajomieniu się z czynnikami wpływającymi na przyszłą cytowlność publikacji naukowych, a co za tym idzie na ukształtowanie się określonych cykli życiowych publikacji naukowych ich autorstwa. Innymi słowy, dzięki opublikowaniu niniejszej monografii zarysowuje się perspektywa poszerzenia aktualnej wiedzy o strukturze formalnej komunikacji naukowej. Wiedza ta, poza posiada-

niem waloru czysto poznawczego, powinna również dawać możliwość pogłębienia rozumienia zjawisk oraz procesów kształtujących dziedzinową przestrzeń komunikacyjną i informacyjną, w tym np. przewidywania kierunków czy tempa dalszego rozwoju poszczególnych dyscyplin albo identyfikacji trendów najbardziej ekspansywnych, ale też trendów ustabilizowanych i zanikających.

Materiałem badawczym, czy inaczej empiryczną bazą, całości podjętych i zaprezentowanych w niniejszej monografii analiz stała się przede wszystkim bardzo obszerna literatura przedmiotu (zwłaszcza angielskojęzyczna), która podejmuje kluczowe zagadnienia z punktu widzenia celu i przedmiotu przedłożonej pracy. Jej początki sięgają lat dwudziestych XX wieku. Warto przy tym podkreślić, iż są to prace o wyraźnych inklinacjach ilościowych – przede wszystkim bibliometrycznych. W niniejszej pracy przyjętą przez autorów metodą opracowania dostępnego im materiału badawczego była w pierwszej kolejności jego szczegółowa analiza mająca za zadanie wyodrębnienie obecnych w światowej literaturze wiodących nurtów badawczych, zaproponowanie ich typologii, ukazanie postawionych w ich ramach najistotniejszych i fundamentalnych tez, sformułowanych stwierdzeń i uzyskanych wyników, a następnie dokonanie syntezy otrzymanych w trakcie analizy rezultatów oraz omówienie ich w formie końcowego podsumowania i wniosków.

Przed przystąpieniem do właściwych rozważań i analiz konieczne jest nieco bardziej szczegółowe wyjaśnienie terminu „cytowanie”, który w zasadzie jest czymś konstytutywnym dla całego podjętego przez autorów przedsięwzięcia, oraz możliwości jego dalszej eksplikacji i ekstrapolacji. W niniejszej pracy cytowanie jako nazwa rzeczy jest zasadniczo równoważne terminowi „przypis bibliograficzny”. Natomiast jako nazwa czynności oznacza ono zrobienie owego przypisu, czyli powołanie się w treści jakiegoś dokumentu na pewien fragment (lub całość) treści innej, wydanej wcześniej publikacji, czemu zazwyczaj towarzyszy wstawienie pełnego opisu bibliograficznego publikacji cytowanej do bibliografii załącznikowej znajdującej się na końcu tekstu cytującego (zob. rozdział 1). Zacytowanie publikacji oznacza więc zamierzone i wyrażone *explicite* skierowanie uwagi czytelnika i zasygnalizowanie mu istnienia pewnej innej publikacji, która jest z jakiegoś powodu relewantna do zagadnienia omawianego w określonym miejscu publikacji cytującej.

W związku z występującym w niektórych rozdziałach pracy zróżnicowaniem przebiegu cykli życiowych w przypadku odmiennych typów wydawniczych publikacji naukowych warto zauważyć, że o ile kategoria czasopism nie wydaje się budzić większych wątpliwości (według normy PN-ISO 690:2012 są to „publikacje w postaci drukowanej lub innej, ukazujące się w następujących po sobie częściach, zwykle oznaczonych nu-

merycznie lub chronologicznie, o nieprzewidzianym z góry zakończeniu i o dowolnej częstotliwości”, a zatem np. periodyki, czasopisma, gazety, roczniki), o tyle już np. wydawnictwa zwarte mogą być mylnie utożsamiane z monografiami. W niniejszej pracy terminu „wydawnictwa zwarte” używa się więc zamiennie z terminem „książka” na określenie typu wydawniczego, w odróżnieniu od „monografii” będącej określeniem typu piśmienniczego. Zgodnie z tą samą normą wydawnictwo zwarte to „nieperiodyczna jednostka bibliograficzna, tj. jednostka kompletna w jednej części lub kompletna (bądź przewidziana do skompletowania) w określonej liczbie oddzielnych części”, a według definicji przyjętej w ramach formatu MARC 21 dla danych bibliograficznych jest to „jednostka zrealizowana w jednej części (np. pojedyncza książka, arkusz mapy, rękopis itp.) lub której realizację zaplanowano w określonej liczbie oddzielnych części (np. książka wielotomowa, nagranie dźwiękowe złożone z wielu utworów itp.)” (Pacek, red., 2011). Wydawnictwem zwartym może być zatem np. powieść wydana w formie jedno- lub wielotomowej książki (choć nie dotyczy to już np. powieści wydanej w odcinkach w czasopiśmie), album, tom wierszy czy wielotomowa encyklopedia. Natomiast monografia to praca naukowa omawiająca jakieś zagadnienie w sposób wyczerpujący, stanowiąca zbiór i omówienie wszystkich dostępnych informacji dotyczących bezpośrednio jednego, wybranego zagadnienia. Monografią wobec tego może być książka (czyli wydawnictwo zwarte), ale też np. monograficzny (tj. spełniający wymóg monotematyczności) artykuł w czasopiśmie lub spójny tematycznie, zamknięty cykl artykułów w czasopiśmie. W niniejszej pracy zreferowano badania zjawiska kształtowania się różnych cykli życiowych dla typów wydawniczych publikacji naukowych, a zrezygnowano z wyodrębniania i analizowania badań odnoszących się do typów piśmienniczych.

Nieznacznie mniejszą rolę w nakreślonym kontekście badawczym wydają się odgrywać takie kategorie wydawnicze jak materiały konferencyjne, które mogą mieć zarówno charakter typowego wydawnictwa zwartego (w przypadku konferencji niecyklicznej), jak i wydawnictwa ciągłego w przypadku konferencji cyklicznych, kiedy ukazują się one w sposób ciągły w ramach serii wydawniczej. Co ważne, określenie „materiały konferencyjne” (a nie np. „pokonferencyjne”) obejmuje jednym terminem zarówno materiały przed-, jak i pokonferencyjne. Z kolei drugą kategorią wydawniczą, której specyficzne cykle życiowe i procesy starzenia poddaje się badaniom nieco rzadziej, są (posługując się terminologią bibliotekarską) tzw. zbiory specjalne. Przez ten termin rozumie się grupę dokumentów wyłączonych z ogólnego zasobu bibliotecznego ze względu na szczególne i odrębne wymogi przechowywania, opracowywania i udostępniania, a także swoiste cechy formalne – zwłaszcza formę wydaw-

niczą różną od typowych druków zwartych i ciągłych. Ze względu na to ostatnie kryterium do zbiorów specjalnych zalicza się m.in. dokumenty kartograficzne (mapy, plany, atlasy), opisy patentowe, dokumenty normalizacyjne, dokumenty elektroniczne oraz literaturę firmową (techniczno-handlową), w tym np. katalogi i projekty techniczne (Głombiowski, Świdorski, Więckowska, red., 1976, s. 321; Matwijów, 2013, s. 143, 152; Żbikowska-Migoń, Skalska-Zlat, red., 2017, s. 666–668).

Piśmiennictwo naukowe, odnoszące się do podejmowanej w niniejszej pracy problematyki, jest nadzwyczaj bogate i zróżnicowane, a jego początki sięgają lat dwudziestych XX wieku. W perspektywie tytułu niniejszej pracy można zaproponować bardzo ogólny podział tego piśmiennictwa na dwie zasadnicze grupy, z których pierwsza obejmowałaby tematykę zachowań naukowców w zakresie cytowań oraz dążenia do ich usystematyzowania i skodyfikowania w postaci spójnej teorii cytowań. Publikacje należące do tego kręgu można byłoby zakwalifikować raczej do dyscypliny socjologii nauki i wiedzy naukowej niż do dyscypliny bibliometrii. Grupa druga składałaby się natomiast z opracowań, które podnoszą kwestie związane ściśle z badaniami własności cykli życiowych, ze szczególnym uwzględnieniem zjawiska starzenia się literatury, w całej pełni jego kwestie rozmaitych aspektów. Byłyby to przy tym prace o wyraźnych inklinacjach ilościowych – przede wszystkim biblio- i naukometrycznych. Dalszy podział w obrębie grupy pierwszej polegałby na wyodrębnieniu zbioru prac, których autorzy są zwolennikami tzw. paradygmatu normatywnego bądź opozycyjnego wobec niego paradygmatu konstruktywistycznego (będącego pewną postacią interpretatywizmu w socjologii nauki). Za twórcę lub przynajmniej pomysłodawcę (inicjatora) pierwszego z dwóch wspomnianych podejść można uznać Roberta K. Mertona, podczas gdy za autora, który zapoczątkował drugi, przeciwny kierunek conceptualny, uważa się Nigela Gilberta. W obrębie obu tych konstrukcji teoretycznych podejmuje się próby wyjaśniania specyfiki zachowań badaczy w zakresie cytowań poprzez przypisanie naukowcom pewnych motywacji, aspiracji, nawyków, naukowych i pozanaukowych postaw czy przekonań, interakcji z innymi członkami naukowych środowisk oraz poprzez odwołania do szeregu jeszcze innych czynników warunkujących sposoby podejmowania przez nich decyzji co do cytowanych materiałów źródłowych. Do tej samej grupy należałoby włączyć również publikacje dotyczące szczegółowych metod badania i rozpoznawania pewnych komponentów zachowań w zakresie cytowań za pośrednictwem analiz niektórych cech przysługujących samym dokumentom. W szczególności są to wyspecjalizowane metody badania zawartości semantycznej, kognitywnych i komunikacyjnych funkcji, językowego kontekstu cytowań (przypisów bibliograficznych), a także metody badania indywidualnych motywacji kierujących

przedstawicielami społeczności naukowej w trakcie selekcjonowania i odwoływania się do określonych pozycji literaturowych. Podstawowym celem analizy tych zagadnień jest osadzenie i umieszczenie zjawiska starzenia się publikacji w rozleglejszej perspektywie teoretycznej, a zarazem dostarczenie podstaw do interpretacji jakościowej identyfikowanych w tych badaniach prawidłowości o naturze czysto ilościowej. Interpretacja zjawiska starzenia w terminach zaczerpniętych z socjologii wiedzy naukowej pozwala również dostrzec i zaakcentować pewną oryginalność ujęcia przedmiotu niniejszej pracy. Interpretacja ta zyskuje dzięki temu głębszy wymiar, którego istotą są szeroko rozumiane ludzkie procesy myślowe, kognitywne (poznawcze) czy szerzej: psychologiczne. Innymi słowy, zachowania specjalistów zajmujących się wszelkiego rodzaju dziedzinami nauki stają się w tej perspektywie głównym czynnikiem determinującym wszelkie ilościowe właściwości cykli życiowych dokumentów naukowych.

Wśród zagadnień, wokół których oscyluje problematyka publikacji tworzących drugą ze wspomnianych grup, czyli publikacji podejmujących problem starzenia się piśmiennictwa, z uwagi na ich dużą liczbę za celowe uznano wyróżnienie kilku węższych i spójnych tematycznie nurtów. Do pierwszego, najstarszego i mającego fundamentalne znaczenie dla dalszego rozwoju całego omawianego tutaj obszaru badań bibliometrycznych, zaliczyć należy szeroko zakrojone naukoznawcze analizy samego zjawiska starzenia się, rozważanie jego wpływu na uformowanie się pewnego typu cyklu życiowego danych publikacji oraz przyczyn, przejawów i związków z innymi procesami informacyjnymi, a także metodologiczne problemy jego pomiaru za pomocą odpowiednich narzędzi ilościowych (bibliometrycznych). Drugi ważny i głęboko zakorzeniony w bibliometrii nurt badań tworzą prace, których treść jest zogniskowana na pragmatycznych zastosowaniach pomiarów i wskaźników starzenia się publikacji w obszarze zarządzania zasobami bibliotecznymi (np. planowanie struktury księgozbioru, polityki gromadzenia i selekcji materiałów bibliotecznymi, doskonalenie działalności informacyjnej pracowników oddziałów informacji naukowej), jak również w obszarze zarządzania pewnymi aspektami działalności instytucji naukowych (w tym uczelni), w polityce naukowej (tj. w obszarze administrowania instytucjami naukowymi i ich funkcjonowaniem, np. wspomaganie decyzji o alokacji funduszy na pewne konkretne naukowe przedsięwzięcia, z czym ściśle wiąże się też identyfikowanie najbardziej perspektywicznych, rozwojowych kierunków badawczych lub planowanie przyszłej współpracy naukowej) oraz w obrębie naukoznawstwa (w tym głównie w prowadzonych na gruncie informatologii badaniach komunikacji naukowej, np. wykrywanie i precyzowanie potrzeb informacyjnych określonych środowisk naukowych, analizy adekwatności ilościowych wskaźników parametrycznych w rodzaju

wskaźnika *impact factor*). Dalsze podejmowane w literaturze przedmiotu problemy, które domagają się rozwiązania, to m.in. relacja (ściślej mówiąc: hipotetyczna symetria) między tzw. synchroniczną a diachroniczną metodologią badań zjawiska starzenia się oraz kwestia wpływu efektu przyrostu ilości piśmiennictwa, w sensie liczby publikacji mogących potencjalnie stanowić przedmiot cytowania, z biegiem czasu, na tempo (szybkość czy intensywność) zachodzenia procesu starzenia się. Problemy te, wraz z dostępnymi w piśmiennictwie propozycjami ich modelowania, zrozumienia i rozwikłania, mają podstawowe znaczenie z punktu widzenia pewnych aspektów konstrukcyjnych współczynników służących do pomiarów tempa zachodzenia zjawiska starzenia się publikacji. Równie istotnym nurtem obecnym w wielokierunkowych badaniach nad cyklami życiowymi piśmiennictwa jest identyfikowanie i konstruowanie typologii tych cykli, którym podlegają dokumenty naukowe w trakcie swojego życia (tj. funkcjonowania w obszarze komunikacji naukowej). Nurt ten prowadzi również do zaproponowania swego rodzaju typologii cykli życiowych publikacji opartej na rozpoznaniu ich specyficznych (unikalnych) własności i struktury. Poza wymienionymi wyżej głównymi orientacjami badań nad cyklem życiowym i starzeniem się piśmiennictwa można wyróżnić nurt prognostyczny (tj. przewidywanie przyszłej cytowalności pewnych publikacji na podstawie ich dotychczasowej historii cytowań), a także kierunek, w którym dąży się do wyjaśnienia i pogłębienia wiedzy na temat związku zjawiska krystalizowania się określonych cykli z problemami konstrukcji indeksów służących do pomiaru siły wpływu czasopism naukowych (indywidualnych autorów, instytucji badawczych, krajów), ich udoskonalania i modyfikowania. Ponadto zaznaczono istnienie nurtu badań nad cyklami życia literatury naukowej, który zawęży uwagę wyłącznie do publikacji elektronicznych, a także szereg innych kierunków badawczych – z uwagi na swoją specyfikę niemieszczących się w żadnym z nurtów wymienionych wyżej.

Mając na uwadze skalę i stopień złożoności powyższych podziałów, niniejszą monografię otwarto ogólnym wprowadzeniem w problematykę badań cykli życiowych i analiz zjawiska starzenia się piśmiennictwa, obejmującym m.in. zaakcentowanie jej związku z zachowaniami w zakresie cytowań publikujących naukowców, a także precyzyjnym wyodrębnieniem kilku zasadniczych (wspomnianych już) nurtów badawczych wyrażnie zaznaczających swoją obecność w jej ramach. Dalszy układ książki jest podyktowany wewnętrzną charakterystyką (strukturą) wszystkich tych nurtów, wraz z ich rozlicznymi uwarunkowaniami i konkretyzacjami.

Natomiast w *Podsumowaniu i wnioskach końcowych* streszczono w ujęciu syntetycznym wszystkie najważniejsze ustalenia zaprezentowane w treści niniejszej monografii oraz zaakcentowano wyłaniające się z nich

możliwości poprowadzenia interpretacji jakościowych (naukoznawczych) identyfikowanych w różnorodnych badaniach empirycznych. Rozdział ten stanowi zatem swego rodzaju domknięcie całości pracy, a charakter ten nadają mu przede wszystkim kompleksowe ujęcie oraz sformułowanie konkluzji istotnych z punktu widzenia celów stojących przed niniejszym opracowaniem. Zostały one wyprowadzone w odniesieniu do jego wielu aspektów, poczynając od socjologicznych podłoży, a skończywszy na kryjącym się w uzyskanych efektach potencjale pragmatycznym.